

İŞÂRÎ TEFSİRLERDEKİ KISSA VE MESEL YORUMLARINDA İ'TİBÂR / ANALOJİ YÖNTEMİ: İSMAİL HAKKI BURSEVÎ ÖRNEĞİ

Nurullah Denizer*

Özet

İşârî tefsir, yalnızca ilimde derinleşmiş olan ve takvâ ile amel eden tasavvuf erbabına açılan lafzî ve manevî anlam ve işaretlere göre Kur'ân'ın zâhirî manadan farklı olarak tefsir edilmesidir. Sûfîlerin işârî yorumlarını yaparken en sık kullandıkları yöntemlerden birisi, 'iki şey arasındaki en basit benzerlikten hareketle bunların başka yönlerden de benzerlikler gösterebileceklerini düşünerek bu iki şeyi birbirine benzetme' olarak tanımlanan i'tibâr / analogi yöntemidir. Bu yöntem sûfîler tarafından bilhassa Kur'ân'da yer alan kıssa ve mesellerin açıklanmasında ve yorumlanmasında kullanılmıştır. Bu çalışma, kıssa ve mesellerin işârî yorumunda kullanılan analogi yöntemini, Osmanlı devrinin önemli mutasavvıflarından olan İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyan adlı tefsiri örneğinde değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: İşârî Tefsir, Kıssa, Mesel, Analogi, İsmail Hakkı Bursevî

THE ANALOGY METHOD AT QUR'ĀNIC STORIES AND PARABLES IN THE ESOTERIC INTERPRETATION: EXAMPLE OF ISMAIL HAKKI BURSEVI

Abstract

Esoteric interpretation is an exegegis of Qur'ân according to literal and incorporeal symbols which is different than the ecoteric meaning and is expounded by competents who are specialized only in islamic sufism and whom have fear of Allah/piety. The Analogy Method is one of the techniques which is mostly used by Sufis when they are working on esoteric comments. The method is simply making an analogy starting of the idea that two things those have a plane similarity could have more similarities. This technique is mostly used on explaining and commenting Qur'ānic sroties and parables by Sufis. Analogy Method will be analysed in examination of Rûhu'l-Beyan which is written by İsmail Hakkı Bursevî, a very important Sufi of Ottoman Empire.

Keywords: Esoteric Interpretation, Qur'ānic Story, Parable, Analogy, Ismail Hakkı Bursevi

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, (ndenizer35@hotmail.com)

Giriş

Allah'ın dünya hayatı için itikadî ve amelî alanlara dair belirlemiş olduğu hayat nizamının insanlara aktarımı dil vasıtası ile gerçekleşmiştir. Bir iletişim aracı olarak dil sadece sözcüklerden ve dilbilgisi kaidelerinden müteşekkil değildir. Bunların yanı sıra dili kullanan toplumun zihnî yapısı, dünya görüşü, kendine özgü kültür ve değer anlayışı hatta bölge coğrafyası ve iklim şartları dahi kullanılan dilin oluşmasında etkisi bulunan faktörlerdir. Dolayısıyla bütün dillerin, içerisinde gelişme ortamı bulduğu kültür sahasının geçmişteki tecrübesini bünyesinde bulundurduğunu söylemek mümkündür.¹ İnsanlara bir kurtuluş rehberi olarak gönderilen, onları dalaletten kurtarıp hidayete ulaştırmayı ve bu eksen üzerinde sabit tutmayı amaçlayan Kur'ân-ı Kerîm, muhataplarının bu amaca ulaşmalarını sağlamak için farklı dil üslupları ve anlatım yöntemleri kullanan bir kitaptır. Kıssalar ve meseller de ilâhî mesajın insanlar tarafından daha iyi kavranması için Kur'ân-ı Kerîm'de yer verilen anlatım üsluplarından ikisidir.

1. Kur'ân'da Kıssa Ve Meseller

Sözlükte 'bir kimsenin izini sürmek, ardınca gitmek, bir kimseye bir haber veya sözü bildirmek, anlatmak, nakletmek'² manalarına gelen kıssa kavramı ıstılah olarak ise geçmiş zamanlarda yahut nüzûl döneminde yaşayan peygamber ve topluluklara dair haber ve olayların Kur'ân'da aktarılması olarak tanımlanır.³ "Peygamberlere ait haberlerden kalbini yatıştıracak olanlardan her türlüünü sana kıssa olarak anlatıyoruz. Bunda da sana bir hakikat, müminlere de bir öğüt ve ibret gelmiştir." (Hûd 11/120) ayeti, kıssaların Kur'ân'da yer almasının gayesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 'Zaman-mekân-şahıs' düzleminde gerçekleşmiş olguların ilâhî gayeler ve maksatlar parametresi doğrultusunda, kendi hususi ve müstesna tertibiyle sunuluşu olarak nitelenebilecek olan kıssalar salt olgusal ve tasvirî bir sunum olmayıp, ahlaki bir oluşumu, bilgisel bir yükselişi, toplumsal bir uyanışı hedefleyen yüksek düzeyli panoramalar olarak kabul edilmelidir.⁴ Menâr tefsirinde de kıssaların tarih bilgisi vermek için değil, Hz. Peygamber'in getirdiği şeyi kabul etmeyen inkârcıları uyarmak, Hz. Peygamber ve müminlerin ise kalplerini sağlamlaştırmak gayesiyle Kur'ân'da yer aldığı belirtilmiştir.⁵

¹ Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yay., Ankara 1982, s. 47.

² el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, tahk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimeşk 2002, s. 671; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî, *Lisânü'l-arab*, Dâru sâdır, Beyrut., t.y., c. 7, s. 73.

³ el-Kattân, Mennâ', *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1996, s. 306; Şengül, İdris, "Kıssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2002, c. 25 s. 499.

⁴ Kılıç, Sadık, "Dinî, Ahlâkî ve Tarihi Bir Bilinç Oluşturmada Zengin Bir Alan: Kur'an Kıssaları", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, İstanbul 2007, sayı: 2, s. 117.

⁵ Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm - Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-mısriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 1990, c. 2, s. 189.

Çoğulu ‘emsâl’ olan mesel kelimesi ise ‘eş, benzer’ demektir⁶ ve herhangi iki şey arasında bir yahut daha çok yönde bulunan ortaklığı yahut benzeşmeyi ifade etmektedir. Mesel ıstılahî olarak ise “halk arasında kabul görüp yayılmış, teşbihe dayalı, içerisinde bir düstûr ve hikmet bulunan kinayeli ve vecîz sözler” olarak tarif edilir.⁷ Kur’ân’da mesellerin yer almasının gayesi de kıssalar gibi ibret vermektir. Beyhakî’nin (ö. 458/1066) Ebû Hureyre’den (ö. 58/678) naklettiği bir haberde Hz. Peygamber’in, “Kur’ân beş şey üzerine indi: Helal, haram, muhkem, müteşabih ve emsâl. Helalle amel edin, haramdan kaçının, muhkeme tâbî olun, müteşabihe iman edin ve emsâlden ibret alın.”⁸ kavli-şerîfi de bu amacı belirtmektedir. Dolayısıyla mesellerin; uyarma, nasihat etme, ibret verme, azarlama gibi çeşitli yönler üzerine vurgu yaparak ahlâkî bir netice çıkarmaları için insanları tenbih ve teşvik etme işlevi görmekte oldukları söylenebilir.⁹

2. İşârî Tefsir’de İ’tibâr / Analoji Yöntemi

Kur’ân’da pek çok örneğini görebileceğimiz kıssa ve meseller, işârî tefsirlerde de tasavvuf erbabının kendine has usûlleri ile ele alınmış ve tefsir edilmiştir. İslam düşüncesinin irfânî boyutunu temsil eden mutasavvıflar, kendilerine özgü kavram ve öğretileri Kur’ân’ı tefsir etme faaliyetlerinde kullanarak Kur’ân’ın, burhân ve delil metodu ile ulaşılabilecek manalarının ötesine geçmeyi amaçlayan kendilerine has bir tefsir metodu ortaya koymuşlardır. Tarihî süreç içerisinde işârî tefsir olarak isimlendirilecek olan bu metot, sûfî düşüncenin dayandığı düalist bilgi nazariyesine paralel olarak zâhir-bâtın ayrımı ekseninde diğer yöntemlerden farklılaşmaktadır. Mutasavvıflara göre hadis, kelâm, fıkıh gibi ilimler zâhir, tasavvuf ise bâtın ilmidir. Sûfilerin yaptığı bu tasnifte ilimler iki türlü olunca onlara tabî olan kimseler de bu sınıflamaya dahil olmuş, zâhir ehli ve bâtın ehli olmak üzere iki türlü âlim ortaya çıkmıştır. Nassların altında yatan gizli manalara, ibadet ve amellerin manevî ve ahlâkî özüne, olayların ve varlıkların perde arkasındaki sır ve hakikatlere ulaşmanın yegane yolu bâtın ilmi ve buna liyakatli olanlar da sadece bâtın ehlidir. Sûfilere göre zâhirî ilim dile ve akla dayalı, çalışmakla elde edilebilen bir ilimdir. Bâtın ilmi ise kalple öğrenilen, ferasete dayalı bir ilimdir ve ona Allah’ın lütfu ile sahip olunur. Bâtın ilmine sahip olanlar, ulemâ ve fakihlerin anlamakta güçlük çektiği meseleleri kendilerine has keşfi usullerle kavrayabilirler. Çünkü onlarda, ibarede bulunan bazı incelikli ve latif manaları kavrama gücü bulunmaktadır.¹⁰ Sûfilerde bulunan bu zâhir ve bâtın bilgi ayrımı Kur’ân

⁶ el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-arabiyye*, tahk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987, c. 5, s. 1816; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luga*, Dârü ihyâi't-turâsi'l-arabi, Beyrut 2001, c. 15, s. 70; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, c. 11, s. 610.

⁷ Ulutürk, Veli, *Kur’ân’da Temsilî Anlatım*, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 11-12.

⁸ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şu‘abü'l-îmân*, tahk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1990, Hadis No: 2293, c. 2, s. 427.

⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 174.

¹⁰ es-Serrâc, Ebu'n-Nasr Abdullah b. Alî et-Tûsî, *Kitâbu'l-lüm‘a fi't-tasavvuf*, yay. haz. Reynold Alleyne Nicholson, E. J. Brill, Leiden 1914, s. 14.

tefsirine de yansımış, onların kalplerine keşf ve ilham gibi yollarla Allah tarafından bırakılan bilgiler ışığında yapılan açıklamalar işârî tefsir olarak tanımlanmıştır.

Sûfilerin işârî yorumlarını yaparken en sık kullandıkları yöntemlerden birisi, “iki şey arasındaki en basit benzerlikten hareketle bunların başka yönlerden de benzerlikler gösterebileceklerini düşünerek bu iki şeyi birbirine benzetme”¹¹ olarak tanımlanan i'tibâr / analoji yöntemidir. Mutasavvıflar, Kur'ân'da bahsi geçen şahıs, varlık ve olayların yanında zaten ibret alınması için zikredilen kıssaları ve bizatihi kendileri benzetmelerden oluşan meselleri birer örnek kabul ederek kendilerine açılan işaretler aracılığıyla örneğin benzetildiği asıl kaynağa ulaşmayı kendilerine yöntem olarak belirlemişlerdir.

Allah insanları hidayete ulaştırmak için peygamberleri aracılığıyla gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde kıssa ve mesellere yer vermiş, bunlar aracılığıyla insanların geçmişte yaşanan bazı olaylardan ibret almasını murad etmiş, bazen de fiziki dünyadan örnekler vererek insanların murad-ı ilâhîyi daha kolay anlamasını amaçlamıştır. Tasavvuf ehlinin bir işârî mana çıkarma yöntemi olarak yararlandıkları i'tibâr / analoji yönteminin en çok kullanıldığı ayet grupları, kıssa ve mesellerin bulunduğu kısımlardır. Bu çalışmamızda yer vereceğimiz örnekleri seçtiğimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) Rûhu'l-beyân adlı eserinde de bu ayetlere dair işârî yorumların yoğun bir şekilde yapıldığı görülmektedir.

3. Kıssa Ve Mesellerin *Rûhu'l-Beyân*'da İ'tibâr / Analoji Yöntemi İle Tefsir Edilmesi

Allah'ın varlığını görmezden gelen ve birliğini kabul etmeyen inkârcıların durumunun anlatıldığı “Yahut (onların hali), gökten sağanak şeklinde boşalan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafiklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır. (O esnada) şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar. Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz her şeye kadirdir.” mealindeki Bakara suresi 19-20. ayetlerin tefsirinde Bursevî, Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den nakille bu ayetlerde şu işaretlerin olduğunu zikretmektedir: Burada zikir ve Kur'ân, yağmura benzetildi. Suyun yeşilliği yeşerttiği gibi Kur'ân ve zikir de kalpte iman ve hikmetin yeşermesine sebep olmaktadır. “İçinde karanlıklar var.” Yani seyr-u sülûka girildiği zaman, müridin dilinde zâhir olan müteşâbihât ve müşkilât vardır. Bunlar, anlaşılması ve halledilmesi mümkün olmayan ince manalardır. Ve onun afetleri, bilinen ahitlerden çıkmaktır. Ancak iman nuruyla nurlanan bir aklı olan hariç. İman nuru ile kalbi aydınlanan kişiler, bu ayetle kuvvetlendirilmektedirler. “Rahman olan Allah Kur'ân'ı öğretti.” (Rahmân 55/1-2) Kandilin ışığı olmaksızın karanlıkta yürünemeyeceği gibi (bir mürşid-i kâmil olmadan) Kur'ân'ın hakikat ve inceliklerini

¹¹ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000, s. 19.

anlayıp ilerlemek de mümkün değildir. Rubûbiyet hidayetinin nuru olmadan beşeriyetin karanlıklarında yürümek mümkün değildir. Bundan dolayı Allah şöyle buyurdu; “(Şimşekler) önlerini aydınlattığında onun ışığında yürürler.” Yani hidayet nuru ile yürürler. “Karanlık üzerlerine çöktüğünde de dikilip kalırlar.” Yani üzerlerine beşeriyetin zulmeti ve karanlığı çöktüğünde demektir. “Ve gök gürültüsü vardır.” Yani korku, yalnızlık ve çekinme vardır. Bu, Kur’ân’ın ve Zikr-i Celâl’in heybetinden ve korkusundan kalplerde doğan heybettir. Allah’ın buyurduğu gibi: “Eğer biz bu Kur’an’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.” (Haşr 59/21) “Ve şimşek(ler vardır).” Şimşekler, kalbe hidayet veren, okunan Kur’ân’ın ve zikrin nurudur. (Müridlerin) kalıpları ve kalpleri, zikrullah ile yumuşar. Böylece Kur’ân’ın ve dinin hakikatleri, kendisinden zâhir olup onu kalbe bildirir. Şu ayet-i kerîmeden dolayı: “Resûle indirileni duydukları zaman, Hakk’tan öğrendikleri gerçeklerden dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: ‘Rabbimiz! İman ettik, bizi (hakka) şahit olanlarla beraber yaz.’” (Mâide 5/83) Kendilerine saadetin nurları parlayıp görüldüğü zaman zulumât ve karanlıklardan çıktılar. Kurtulanların derecesine nail olmak için irade ipine yapıştılar. Lakin parmaklarını tıkıyorlar, yani bozuk emellerini ve bâtil maksat ve meramlarını tıkıyorlardı. “Kulaklarının içine.” Yani korunmak maksadıyla. “Yıldırımlardan.” Hakka davet eden seslerden, “Ölüm korkusundan.”, Nefsin ölümünden. Çünkü nefis bir balıktır. Onun hayatı dünya denizine bağlıdır. O denizin suyu da hevâ ve hevestir. Eğer nefsi, o dünya denizinin hevâ ve heves suyundan çıkarırsanız derhal ölür. Bu, Hz. Peygamber’in, “Ölmeden önce ölünüz.” hadisinin gerçekleşmesidir. “Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır.” Bu ayette, hayvani ve tabii bir tabiatı olan kâfir, tabii me’lûfattan yani ülfet edilen şeylerden meydana gelen irade ile ölse, elbette Allah, onu şeriatın nurları ile diriltir. Allah’ın buyurduğu gibi: “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürümesi için bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte inkârcılara yaptıkları işler bu şekilde süslü gösterilmiştir.” (En’âm 6/122) Allah kâfirleri kendi iradeleri ile ölmediklerinden dolayı kuşatmaktadır. Yani dünyada kalplerini ve suretlerini öldürmekle, onları helâk edici ve onları öldürücüdür. Ahirette de ölüm azabı ile onları kuşatacak. Orada onlara ne ölüm var ne de hayat. “Neredeyse o şimşek.” Yani Kur’ân ve zikrin nuru. “Gözlerini kapıverecekti.” Kötülükle emreden nefis-i emmârelerinin gözlerini. “Önlerini her aydınlattığında.” Hidayet nuruyla. “Onun ışığında yürürler.” Kadem-i sıdk (doğruluk yürüyüşü ve ayağıyla) tarîk-i hakka sülûk ederler. “Karanlık üzerlerine çöktüğü zaman.” Nefsin sıfatlarının karanlıkları, hevâ ve heveslerinin üzerlerine galebe çaldığı ve dünyaya meylettikleri zaman. “Dikilip kalırlar.” Seyr-ü sülûktan çekilip durdular, hayret ettiler, tereddüt ettiler. Ve böylece afetler gelip onları bulur. Fetretler onların başına gelir. Böylece şeytan onlara hâkim olup onları kaplar. Nefisleri onların şehvetlerini dürtüp onlara vesvese verir. Ve hatta böylece helâk bataklığına düşerler. “Şayet Allah dileseydi.” Yani eğer Allah’ın iradesi olsaydı, onlara hidayet verirdi. “Elbette Allah onların işitmesinin giderirdi.” Yani şeytanın gurur, aldatma ve vesveselerine kulak veren işitmelerini giderirdi. “Ve

görmelerini (de giderirdi).” Yani dünyanın süs, cazibe ve ziynetlerine bakan gözlerini alıp kör ederdi. Zira Allah şöyle buyurmuştur: “Biz dilesek, elbette herkese hidayetini verirdik.” (Secde 32/13) “Şüphesiz Allah’ın her şeye gücü yeter.” (Mâide 5/17) Yani Allah, onların gözlerini ve kulaklarını almaya kadirdir. Böylece onlara, vesvese veren şeytanın kuruntularını ve nefsin kendilerine hevâ ile dokunmasını işitmez olurlar. Gözleri kör edilir. Böylece dünyaya aldanmamaları için, dünyanın süslerini ve hayvanî lezzetlerini görmezler. Dini dünya karşılığında satarlar. Lakin Allah hikmetiyle dilediğini yapar ve izzetiyle dilediğine hükmeder.¹²

Zâhirde inkârcıların gerçeği görmeyi kabul etmeme hususundaki durumlarını beyan eden bu ayetlerin işârî yorumu, ayeti bağlamından kopararak ve muhatabını sınırlayarak sadece seyr-u sülûk içerisinde bulunan tasavvuf ehlinin, nefislerinin hevâ ve hevesiyle mücadele etmek suretiyle Allah’tan gelecek feyizlere hazırlanması ve sülûkta sebat etmesi konusuna tahsis edilmiştir.

Rûhu’l-beyân’da Hz. Musa’nın, Allah’ın kendilerinden bir sığır boğazlamaları emrini kavmine bildirmesi üzerine yaşananları anlatan “Hani bir zamanlar Musa kavmine şöyle demişti: ‘Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor.’ Onlar da ‘Sen bizimle eğleniyor, alay mı ediyorsun?’ dediler. Musa da: ‘Böyle cahillerden biri olmaktan Allah’a sığınırım.’ dedi. Onlar, ‘Bizim için Rabbine dua et, her ne ise onu bize açıklasın.’ dediler. Musa, ‘Rabbim buyuruyor ki, o ne pek yaşlı, ne de pek taze, ikisi arası dinç bir sığırdır, haydi emrolduğunuz işi yapınız.’ dedi. Onlar, ‘Bizim için Rabbine dua et, rengi ne ise onu bize açıklasın.’ dediler. Musa, ‘Rabbim buyuruyor ki, o, bakanlara sürür veren, sapsarı bir sığırdır.’ dedi. Onlar, ‘Bizim için Rabbine dua et, o nedir bize iyice açıklasın, çünkü o bize biraz karışık geldi, bununla beraber Allah dilerse onu elbette buluruz.’ dediler. Musa, ‘Rabbim buyuruyor ki o, ne çifte koşulup tarla süren, ne de ekin sulayan, ne de salınık gezen ve hiç alacası olmayan bir sığırdır.’ Onlar da: ‘İşte tam şimdi gerçeği ortaya koydun.’ dediler. Nihayet onu bulup boğazladılar. Az kalsın yapmayacaklardı.” (Bakara 2/67-71) ayetlerinin tefsirine Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den naklen verilen işârî yorumlar, yine kişinin manevî dünyasında tekâmüle ulaşmak için neler yapması gerektiği ile bağlantılı olarak ele alınmış ve şu açıklamalarda bulunulmuştur: “Allah size bir sığır boğazlamanızı emrediyor.” ayeti, behîmî nefsin sığırının kesilmesini emretmektedir. Zira nefsin kesilmesi ile ruhânî kalb hayat bulur ki cihadın en büyüğü budur. Hz. Peygamber buna, “Biz küçük savaştan büyük savaşa döndük.”¹³; “Mücahid nefsiyle mücâhede eden kişidir.”¹⁴; Ölmeden önce (nefsinizi öldürerek) ölü.”¹⁵ hadis-i şerifleriyle işaret etmiştir. “Onlar da, ‘Sen bizimle

¹² İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi’l-beyân*, tahk. Ahmed ‘Ubeyd ‘Inâye, Dâru ihyâi’t-turâsi’l arabî, Beyrut 2001, c. 1, s. 105-106.

¹³ el-Hindî, Alâüddîn Alî b. Müttakî b. Hüsâmüddîn, *Kenzü’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl*, tahk. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1981, Hadis No: 11260, c. 4, s. 430.

¹⁴ Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, tahk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1994, Hadis No: 796, c. 18, s. 309; Kudâ’î, Ebu Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca’fer, *Müsnedü’ş-Şihâb*, tahk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1986, Hadis No: 131, c.1 s. 109.

¹⁵ ‘Aclûnî, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Muhammed, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlü’l-ilbâs*, tahk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî, el-Mektebetü’l-asriyye, Beyrut 2000, Hadis No: 2669, 2c., s. 350; el-Kârî, Ebu’l-

alay mı ediyorsun?’ dediler.” Nefsisimi boğazlamamızı söyleyerek bizimle alay mı ediyorsun? Bu, ileri derecede himmet sahibi her kimsenin yapabileceği bir iş değildir. “(Musa da) ‘Böyle cahillerden biri olmaktan Allah’a sığınırım.’ dedi.” Nefsi boğazlama işinin kolay bir iş olduğunu sananlardan, hevâ ve heveslerine uyan her kişinin nefsini kesmeye hazır olduğunu veya dünya menfaatlerine tapanların bu işi yapmaya hazır olduklarını sanan cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım. “Onlar, ‘Bizim için Rabb’ine dua et, her ne ise bize onu açıklasın.’ dediler.” Yani sıdk kılıcıyla kesilmeye uygun olan nefis sığırının özellikleri nelerdir. O, tam olarak nasıl bir şey ise bize açıklasın. “Pek yaşlı olmayan.” Yaşlılık zamanlarına ulaşmamış. Gençliğinden dolayı seyr-ü sülûkten aciz olan ve nefsanî kuvvetleri kendisine müdahale eden. Kırkını geçmiş bazı tarikat şeyhlerine ‘fâriz’ denir. “Çok toy da değil.” Gençliği ifade eden senedir. Nefis bütün hilesiyle ona yüklenir. “İkisi arası dinç bir sığırdır.” Yani aklın kemâl noktasına ulaştığı bir dönemdedir. Allah’ın, “Nihayet kemâline erdiği ve kırk yaşına geldiği zaman.” (Ahkâf 46/15) buyurduğu gibi. “‘Haydi emrolduğunuz işi yapınız.’ dedi.” Eğer siz Allah’a, onun emrettiği işi yapmak suretiyle yaklaşırsanız; Allah da size vaad ettiklerini vererek yaklaşır. “Muhakkak Allah, muhsinlerin ecrini zayi etmez.” (Tevbe 9/120) “Onlar ‘Bizim için Rabb’ine dua et, rengi ne ise bize onu açıklasın.’ dediler.” Bu, riyazât ehlinin suratında bulunan sarılığa ve mücâhede ahabının müşahedelerini isteyen (zikir ve rabîta ehlinin) yüzündeki nura ve onların simalarına işarettir. “Musa, ‘Rabb’im buyuruyor ki o, sapsarı bir sığırdır.’ dedi.” Yani kendisine güzellik veren estetik bir sarılığı vardır. Kendisinden nefret edilmesine sebep olan nahoş bir sarılığa sahip değildir. Salih kimselerin siması böyledir. “O, bakanlara mutluluk verir.” Onların alınlarına bakan kişi, orada ilâhî nuru müşahede eder. O, tâat elbisesini kuşanmıştır. Tâatın içselleştirilmesiyle, şehvetlerin içinde sönmesiyle, gaybleri müşahede etmenin bir emaresi olarak yüzde nur tezahür eder. Hatta rububiyetin izlerini bulmakla beşeri halden bile emin olur. “Onların yüzlerinde, çok secde yapmalarından dolayı secdelerin izleri vardır.” (Fetih 48/29) “Onlar, ‘Bizim için Rabb’ine dua et, o nedir bize iyice açıklasın. Çünkü o bize biraz karışık geldi.’ dediler.” Battallara¹⁶ talebelerin şekilleri, kıyafet ve görünümleri karışık geldi. Bununla birlikte “Eğer Allah dilerse biz elbette onu buluruz.” dediler. Onlardan sadık olanlara yol buluruz. Onlarla hidayet buluruz. Bütün bunlar Allah’ın dilemesi ve delaletine taalluk etmektedir. Hz. Musa ve Hz. Hızır’ın durumunda olduğu gibi. Eğer Allah dilemese ve delalet etmeseydi Hz. Musa, Hz. Hızır’ı bulamayacaktı. Musa, “Rabbim buyuruyor ki o sığır çifte koşulup tarla süren bir sığır değildir.” dedi. Bu, sadık olan talibin nefesine işarettir. O, hırs aletiyle dünyanın süslü menfaatlerine sahip olmak için yeryüzünün üstünü sürme zilletine güç yetiremez. Nefsin hevâsına ve şehvetlerine tâbî olur. Hz. Peygamber’in; “Kanaat eden aziz oldu, tamah eden de zelil oldu.”¹⁷ ve “Mümine nefsini zelil kılması yoktur.”¹⁸ buyurdıkları

Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, tahk. Muhammed Lutfî es-Sabbağ, Dâru'l-emâne, Beyrut 1971, Hadis No: 539, s. 363.

¹⁶ Battâl: Günlük geçimini sağlamak ve hoş vakit geçirmek için tekkelr ve şeyhlerin çevrelerinde dolanan tembel kişiler. Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., İstanbul 2012, s. 80, 387.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saadât Mecduddîn Mübarek b. Muhammed, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs*, tahk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut 1979, c. 4, s. 114.

gibi. “Ekin sulayan değildir.” Yüzü suyu ile dünyanın (fânî menfaat) tarlasını sulamıyor. Yüzünü Hakk’a döndürüyor. Dünya ekininden yüz çeviriyor. Onun yüzü suyu, Hakk’ın ve halkın nezdinde gider. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: “Her kim ahiret ekini isterse ona ekinini artırırız. Her kim de dünya ekini isterse ona da ondan veririz. Ancak ahirette ona hiç nasip yoktur.” (Şûrâ 42/20) “Ne de salınık gezen ve hiç alacası olmayan bir sığırdır.” Yani kendisini musibetlere uğratabilecek sıfatlardan kendisini kurtarmış bir nefistir. Rabb’inin koymuş olduğu hükümlere teslim olmuştur. Allah’tan başka herhangi bir talep ve arzusu olmaz. Onun Allah’tan başka maksadı yoktur. O kimseyi Allah şöyle vafsetmiştir: “(Yapacağınız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna adanmış olan fakirlere için olsun. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmaya güç yetiremezler. Utangaç olduklarından dolayı, bilmeyenler, onları zengin sanırlar. Oysa sen onları yüzlerinden tanırısın. Yüzsüzlük yapıp kimseden bir şey de isteyemezler. Ne türden bir iyilik yaparsanız, şüphe yok ki, Allah onu bilir.” (Bakara: 2/273) “Nihayet onu bulup boğazladılar. Az kaldı yapmayacaklardı.” Nefis kesilmesinin, insani tabiatlardan kesilmek demek olmadığına işaret eder. Sıdk kılıcıyla nefisini kesen kişi, Allah tarafından bir fazl-ü kereme nail olmuştur. O güzel bir başarı elde etmiştir. Tabiatları dolayısıyla neredeyse bunu yapmayacaklardı.¹⁹

Ayet ve hadislerle desteklenen bu işârî yorum, Hz. Musa ve kavmi arasında Allah’ın emrinin yerine getirilmesi hakkında geçen diyalogu insanın ve bilhassa sülük erbabının nefsiyle mücadele etmesine benzetilerek nefisini terbiye etmesi suretiyle dünyevî lezzetlerden arındırması gerektiği konusu özelinde değerlendirilmiştir.

“İnkâr edenleri imana çağırın (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, çobanın sesini bağırp çağırmadan başka bir şey olarak algılamayan hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar.”(Bakara 2/171) ayetinin tefsirinde Bursevî, Necmüddîn Dâye’den nakille bu ayetin işârî yorumunu şu şekilde yapmıştır. Buna göre “O kâfirlerin meseli” ifadesi ile Allah’ın ruhlar âleminde mîsak gerçekleşirken kendilerine “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” şeklinde hitap ettiği vakit kâfirlerin içinde bulunduğu durum kast edilmiştir. “Onların durumu, çobanın sesini bağırp çağırmadan başka bir şey olarak algılamayan hayvanların durumu gibidir.” Bursevî mîsak anında ruhların saflar halinde sıralandığını belirtmiştir. İlk safta peygamberlerin, ikinci safta evliyânın, üçüncü safta mü’minlerin ve son safta da inkârcıların ruhları bulunmaktadır. Allah, Hz. Âdem’in belinden çıkacak neslinin bütün fertlerinin ruhlarını mîsak anında orada hazır bulundurmuş ve onlara “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” diyerek hitap etmiştir. Peygamberler Allah’ın kelâmını arada bir vasıta olmaksızın tam hakkıyla işitirler. Bu sebeple onlar, dünyadaki peygamberlik görevleri esnasında Allah’ın göndermiş olduğu vahyi alma ve onun sözlerine doğrudan muhatap olma nimetine nail olmuşlardır. Zira Hak Teâlâ kullarından hangisini risalet ile

¹⁸ Tirmizî, Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ b. Sevre es-Sülemî, *Câmi’u’s-Sahih : Sünenü’t-Tirmizî*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Şirketü ve mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdüh, Kahire 1978, Fiten, 67; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen*, Mektebetü’l-ma’ârif, Riyad t.y., Fiten, 21. Rûhu’l-Beyân metninde bu hadis “لَيْسَ لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يُدَلَّ نَفْسَهُ” olarak zikredilmiştir. Verdiğimiz kaynaklarda ise “لَا يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يُدَلَّ نَفْسَهُ” şeklinde rivayet edilmiştir.

¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, c. 1, s. 205-207.

görevlendireceğini en iyi bilendir. Bursevî mîsak esnasında peygamberlerin hemen ardındaki safta bulunan evliyânın da Hak Teâlâ Hazretleri'nin “Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?” sözünü duyduklarını ancak Allah'ın cemâlinin nurlarını ancak peygamberlerin ruhlarının perdeleri ardından müşahede ettiklerini ifade etmiştir. Bu nedenle evliyâ, bu noktada peygamberlere tâbî olmaya muhtaçtır. Evliyânın, Hakk'ın kelâmını duydukları anda derhal ayağa kalkarak bu çağrıya icabet ettiklerini ifade eden Bursevî, onların bu ilâhî hitab ve nidaya uyarak ona karşılık vermeleri sebebiyle ilhama ve hicâbın ardından ilâhî kelâmı işitme hakkına ve kabiliyetine ulaştıklarını söylemektedir. Mü'minler ise Allah'ın “Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?” nidasını ilk safta bulunan peygamberlerin hicabının ve ikinci safta bulunan evliyânın ruhlarının ardından işitmişlerdir. Bu nedenle mü'minlerin imanı, hitabı tam olarak işitemeden ve anlayamadan gaybî olarak gerçekleşen bir iman olmuştur. Mü'minler Cebrâil'in ve peygamberlerin risaletlerinin hicâbının ardından tebliği işittiklerinde hemen iman ettiler ve “Biz işittik ve iman ettik.” dediler. Bu durumu ifade etmek için Allah şu şekilde buyurmuştur: “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O yücedir, hakîmdir.” (Şûrâ 42/51) Bursevî bu ayette Allah'ın insanla ancak vahiy yoluyla konuşmasıyla peygamberlerin, perde arkasından konuşmasıyla evliyânın, bir resul aracılığıyla konuşmasıyla da muhatap olarak müminlerin kast edildiği görüşünü ortaya koymaktadır. Kâfirlerin ise Allah'ın “Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?” kelâmını üç perdenin ardından bir nida olarak işittiklerinde onların durumu, ‘işitme ve çağırmadan başka bir şey duymaz bir haykırının durumu’ (Bakara 2/171) gibi olduğu yorumunda bulunan Bursevî böylece onların Hakk'ın kemâlinin nurlarını az ya da çok hiçbir surette müşahede edemeyeceklerini belirtmiş ve bu görüşüne delil olarak da, “Hayır hayır! Muhakkak ki onlar o gün perdelenerek Rabb'lerini görmekten mahrum kalacaklar.” (Mutaffifîn 83/15) ayetini göstermiştir. Kâfirler, işittikleri zaman Hakk'ın kelâmından hiçbir şey anlayamazlar. Ancak onlar, müminlerin zerrelere ve perde arkasından işitirler. Onlar (anlayarak ve idrak ederek değil) sadece müminleri taklit etmek suretiyle “Evet, sen bizim Rabb'imizsin.” demişlerdir. Bundan dolayı kâfirler, dünyada da taklit üzerinde kalmış, sürekli taklide meyyal bir profil çizmiş ve bundan dolayı onlar hakkında, “Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, “Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız.” (Bakara 2/170) ve “Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıkları, ‘Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız.’ derlerdi.” (Zuhruf 43/23) ayetleri indirilmiştir. İnkârcıların ruhlarının bedenlere bürünüp dünyaya geldiği vakit nefsanî kuvvetlerin, hayvânî sıfatların ve işlemiş oldukları kötü işlerin onların kalplerini kararttığını söyleyen Bursevî bu görüşünü “Hayır hayır! Fakat onların kazançları kalplerinin üzerine pas bağlamıştır.” (Mutaffifîn 83/14) ayetine dayandırmıştır. Kâfirler hayvânî zevkler elde etmek, bedenî lezzetleri tatmak, nefsin kötü sıfatlarının ortaya çıkardığı kötü ahlak ile yaşamlarını sürdürerek kalplerini paslandırmış ve karartmışlar, bu sebeple de Allah onların kulaklarını sağır, gözlerini de kör etmiştir. Bursevî'ye göre Kâfirler şu anda, “Sağırdırlar.” Onlar, peygamberlerin

çağrısını işitmekten sağırdılar. O çağrıyı kabul etmeye meyilli olarak işitmezler. “Dilsizdirler.” Allah’tan gelen Hak söz üzere olmaktan ve tevhidi kabul etme bakımından dilsizdirler. “Kördürler.” Mucizelerin ortaya koyduğu işaretleri görmekten kördürler. “Onlar akıl da etmezler.” Onlar ilelebed akıl etmezler. Çünkü onlar, pas, kir ve bulanıklık ile ruhânî akıllarının saflık ve duruluğunu iptal etmişler ve böylece Rabbânî nurların feyzinden mahrum kalmışlardır. Sâib buyurdu:

Ey çiftçi! Ektiğin tohumlardan neden şikâyetçisin?

Ektiğin toprak bozuk, tohumun ne suçu var?

Mesnevî’de buyruldu:

Gerçi, nasihat edenin yüzlerce sesi var.

Fakat işitmede bütün kulaklar sağır.²⁰

Nakledilen bu işaretlerde, elest bezminde Allah’ın hitab ettiği mahlukatın sınıflara ayrıldığından bahsedilmesi son derece dikkat çekicidir. Bu sözlere göre daha ruhlar âleminde kimin peygamber, evliyâ, mü’min ve kâfir olacağı da bellidir. Bunların Allah’ın ezeli ilminde bulunduğuna şüphe yoktur. Ancak bütün mahlukatın aynı derecede mükellef olması, kendilerine yapılan hitaba da aynı derecede muhatap olmalarını gerektirir. Kâfirlerin Allah’ın, “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” sorusunu perdeler arkasında ve uzakta oldukları için anlayamamaları, bu nedenle anlamaksızın cevap vermeleri ve dünya hayatlarında da bu nedenle taklit seviyesinde kalmaları, Allah’ın adaletine aykırıdır. Bu işaretlerde dikkat çeken bir diğer nokta ise elest bezminde Allah’ın huzurunda sıralanan ruhlar arasında yapılan sınıflandırmada bir evliyâ sınıfına yer verilmesidir. Evliyâ sınıfı peygamberlerin hemen arkasında durdukları için Allah’ın hitabına muhatap olmuşlardır ve ondan aldıkları feyiz ve ilhamların sebebi de, sıralamadaki bu konumlarıdır. Ayrıca Şûrâ suresi 51. ayetin, Allah’ın insanlarla vahiy yoluyla konuşmasının peygamberler, perde arkasından konuşmasının ise evliyâlar aracılığıyla olduğu şeklindeki yorumun zikredilmesiyle bu görüş bir ayet ile de desteklenmiştir. Kanaatimizce bu yorumlar tasavvuf ehlinin, kendilerinin keşif ve ilham sahibi ve Allah dostu oldukları iddialarına meşruiyet kazandırma amacı ile yapılmış yorumlardır.

Hz. İbrahim’in Allah’tan ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini istediği ve Allah’ın da Hz. İbrahim’e dört kuş kesmesini emrettiğini anlatan “İbrahim Rabbine ‘Ey Rabbinim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster.’ demişti. Rabbi ona, ‘Yoksa inanmadın mı?’ dedi. İbrahim, ‘Hayır! İnanırım, fakat kalbimin tatmin olması için (görmek istedim).’ dedi. Bunun üzerine Allah, ‘Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azîzdir, hakîmdir, buyurdu.’” (Bakara 2/260) ayetinde Bursevî, Kuşeyrî ve Necmüddîn Dâye’den yaptığı alıntılarla bu kıssada bahsi geçen dört kuşu nefiste bulunan kötü sıfatlar ve insan tabiatının kendisiyle teşekkül ettiği dört ana unsurla ilişkilendirerek şu işârî yorumlarda bulunmuştur: Hz. İbrahim kalbinin diriltilmesini istedi. Ona kuşları kesmesi işaret edildi. Bu dört kuşa dört mana

²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân* c. 1, s. 342-343.

vardır ve bu manalar nefistedir. Tavusta ziynet, kargada (tûl-u) emel, horozda şehvet, ördekte hırs vardır. Bununla kişi, nefisini mücâhede ile kesmedikçe, kişinin kalbi müşahede ile ihya edilmez. Yine bu dört kuş, insanın tıynetinin kendisiyle yoğrulduğu anâsır-ı erbaaya işaretler. Bunlar; toprak, su, ateş ve havadır. Bu unsurlardan her birinin, kendisine en yakın olan unsurla birleşmesinden iki sıfat daha doğdu. Toprak ve onun yakını olan sudan, hırs ve cimrilik doğdu. Hırs ve cimrilik birbirlerine yakındırlar. Zira bunlardan herhangi birinin bulunduğu yerde diğeri de bulunur. Ateş ve onun yakını olan havadan gazap ve şehvet doğdu. Gazap ve şehvet birbirlerine yakındırlar ve beraber bulunurlar. Bu sıfatlardan her birinin, kendisinden sükûnet kazanması için, kendisinden yaratılan bir eşi vardır. Hz. Âdem ve Hz. Havva gibi. Bunlardan başka sıfatlar doğmaktadır. Hırsın eşi haset, cimriliğin eşi kin, gazabın eşi kibirdir. Şehvetin ise belirli bir eşi yoktur. Belki de şehvet, sıfatların arasında sevgili gibidir. Her sıfat, şehvetle ilişki kurmaktadır. Her sıfattan doğan vasıflar vardır ve bunun açıklaması çok uzundur. Bu yedi kötü sıfatın her biri, cehennemin yedi katmanının bir kapısıdır. Halk bu yedi kapıdan cehenneme girecektir. Çünkü cehennemin yedi kapısı vardır. “Onun (cehennemin) yedi kapısı vardır. Her kapı için onlardan bir grup ayrılmıştır.” (Hicr: 15/44) Yani halktan her bir grup için, kendisine ayrılmış olan bir kapı var demektir. Bu yedi sıfattan hangisi kime galip olursa, o kişi, o sıfatın kapısından cehenneme girecektir. Allah, Hz. İbrahim’e bu sıfatları kesmeyi emretti. Bunlar dört kuştur. Cimrilik tavusu: Eğer tavus kuşunun kendi renklerini beğenmesi ve güzel görmesi gibi cimri kişinin gözüne malı çok süslü ve güzel görünmeseydi cimrilik yapmazdı. Hırs kargası: O, hırsı sebebiyle pek çok taleplerde bulunmaktadır. Şehvet horozu: Şehvetle tanınmaktadır. Gazap kartalı: Gazabın kartala nispet edilmesi, onun kuşların üzerinde olan tasarrufundan dolayıdır. Bu çirkin ve yerilmiş sıfatları taşıyan kuşları Hz. İbrahim, sıdk (samimiyet ve ihlâs) bıçağıyla kestığı vakit; ondan doğan şeyler de kesildi. Bu nedenle onun, cehenneme gireceği kapılardan biri kapanmış oldu. Hz. İbrahim kahren ve cebren mancınık ile ateşe atıldığı vakit, ateş ona serinlik ve selamet oldu. Bu hadisede şu işaretler vardır: Mübalağa ile kesilmeleri, tüylerinin yolunması, etlerinin parçalanması, kuşların tüylerin, etlerinin ve kanlarının birbirine karıştırılmasında; zikredilen dört sıfatın eserlerinin men edilmesine; şer-i şerifin ve hakkın naibinin emriyle ruhu Hz. İbrahim’in eliyle bu dört sıfatın temellerinin yıkılmasına işaret vardır ki o da şeyhtir. Kuşların etlerinin taksim edilerek onlardan her bir parçanın farklı bir dağın tepesine konulması ve dağların sayısının dört olmasında, insan cibilliyetinin üzerinde bulunduğu dört şeye işaret vardır: 1- Nefs-i nâmiyye: Buna nefis-i nebâtiyye de denir. 2- Nefs-i Emmâre: Buna rûh-u hayvanî adı da verilir. 3- Kuvve-i şeytâniyye. Buna rûh-u tabî de denilir. 4- Melekî kuvvettir. Buna rûh-u insanî de denir. Kuşlar kesildikleri vakit etleri parçalandı, kemikleri kırıldı, bazı parçaları diğer parçalarının üzerine konuldu ve sonra şer-i şerifin emriyle onlardan birer parça, ruh, nefis ve kuvvet dağının üzerine konuldu. Bütün bunlar, ağaç ve ziraatın ekilmesi mesabesindedir. Ağaç (fidanı) ve ziraat (tohumları) ekildiğinde, üzerine, hayvan gübresi ve çöplük karışımı olan bir toprak konulur. Çiftliği ve tarlası hakkında bilgi sahibi olan basiretli tarla sahibi ve çiftçilerin uygun görmesiyle belirli bir vakitte belirli bir miktar

gübre serpilir. Sonra toprak ve gübrenin kuvvetiyle, ziraat ve ağaçların yeşerip kuvvetlenmesi için su verilir. Böylece hayvan gübresiyle karışık olan toprağın altında bulunan nebatî ve nâmî (üretken) nefis tasarruf edip orada hükmeder. Nebatî nefis, Allah'ın izniyle dirilir: “Allah'ın rahmetinin eserlerine bir bak: Yeryüzünü, ölümünün ardından nasıl diriltiyor! Şüphesiz O, ölüleri de mutlaka diriltecektir. O, her şeye gücü yetendir.” (Rûm 30/50) Sözü edilen dört sıfat da böyledir. Onlar; hırs, cimrilik, şehvet ve gazaptır. Bunlardan birisi, her ne zaman kendi hali üzerine bulunup cevheri rûhâniyyeyi galebe çalarsa, onun saflık ve temizliğini bulandırıp kirletir. Onun aslî makam ve hakiki vatanına dönmesine mani olur. Ama bu dört sıfatın nüfuzu ve etkisi kırıldığı zaman, kuvveti zayıf düşürülür, alev ve ateşi söndürülür ve tabiatının eserleri, şeriatın emriyle mahvedilip yok edilir ve onun birbirine karışmış olan değişik parçalarının bazısı bazısına karıştırılır ve sonra da dört kısma bölünür. Onlardan her bir parça, kuvvet, nefis ve ruh dağının üzerine konulursa, bu parçalardan her biri, kendisinde bulunan kuvvet ile kuvvetlenir ve onun terbiyesiyle terbiyelenir. Böylece rûh-u insanî üzerinde tasarruf sahibi olunur ve rûh-u insanî dirilitilir. Böylece yerilen bu dört sıfatın vasıflarından olan zulmet, rûh-u insanî ve rûh-u melekînin vasıflarından olan nur ile değiştirilir. Zulmetin yerini nur alır. Bu sıfatlar, vasıflarından dolayı ölü ve rûhânî ahlaktan dolayı da diri olmuş olurlar.²¹

Bursevî'nin aktardığı bu işârî yorumlar öncelikle sayısal benzerlikten yola çıkılarak yapılmıştır. Allah'ın kesilmesini emrettiği dört kuş, insan nefsinde bulunan bazı sıfatlara ve anasır-ı erbaaya benzetilmiş, daha sonra bunlara nefsin diğer sıfatları eklenerek sayı yediye tamamlanmış ve cehennemin yedi kapısının olduğu bildirilen ayet referans gösterilerek bu yedi sıfatın hangisi ile daha çok günah işlenmişse, ona karşılık gelen kapıdan cehenneme girileceği yorumu yapılmıştır. Kuşların öldürülmesi, kötü sıfatların gücünün ve etkinliğinin kırılması; kuşların diriltilmesi ise kötü hasletlerden temizlenmiş olan ruhun karanlıktan aydınlığa çıkması olarak değerlendirilmiştir.

Hız. Nûh'un kavmine peygamber olarak gönderilmesini ve kavminden inanmayanların tufanda boğulmasını anlatan “Andolsun, Nûh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik de, ‘Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Şüphesiz ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum.’ dedi. Kavminin ileri gelenleri, ‘Biz seni açıkça bir sapıklık içinde görüyoruz.’ dediler. (Nûh onlara) şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Bende herhangi bir sapıklık yok. Aksine ben, Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.’ ‘Ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum ve size nasihat ediyorum. Sizin bilmediğiniz şeyleri de Allah tarafından gelen vahiy ile biliyorum.’ Sizi uyarması ve sizin de Allah'a karşı gelmekten sakınıp rahmete ulaşmanız için, içinizden bir adam aracılığı ile Rabbinizden size bir zikir (vahiy ve öğüt) gelmesine şaştınız mı? Derken kavmi onu yalanladı. Biz de onu ve gemide onunla beraber bulunanları kurtardık. Ayetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Çünkü onlar (vicdanları hakka kapalı) kör bir kavim idiler.” (A'râf 7/59-64) ayetleri Bursevî kalp, ruh ve nefis kavramlarına benzetmek

²¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 1, s. 510-511.

suretiyle şöyle yorumlamıştır: “Nûh’u kavmine resûl gönderdik.” Hz. Nûh, Allah’ın Kâlib beldelerinde bulunan kavmine yollamış olduğu ruhtur. O da kalp ve sıfatları ile nefis ve sıfatlarıdır. Ruhun sıfatlarından bazıları; kulluk, taat, ibadet, kalbi, nefsi, kalbin ve nefsin sıfatlarını Allah’a ibadete davet etmektir. Nefsin sıfatları, şanı ve işi ise; ruhu yalanlamak, ruha muhalefet etmek, ruhun nasihatini kabul etmekten kaçınmaktır. Ruh, kavmini dünya ve dünyanın ziynetlerine tapmaktan sakındırmaktadır ki, kavim Allah’ın geniş olan rahmetinden mahrum kalmasın. Kavmi ise onu yalanladı. Nefis ve sıfatlarından olan kavmi, onu tekzip etti. “Biz de kendisini kurtardık.” Biz ruhu, nefsin zulumâtından ve taşkınlığından kurtardık. “Ve beraberinde iman edenleri de (kurtardık).” Ruh ile beraber olanlar ise kalp ve kalbin sıfatlarıdır. Onlar resûl Hz. Nûh’un davetini kabul ettiler ve onunla beraber bindiler. “Gemiye (bindirerek).” O, şeriat ve din gemisidir. “Ve ayetlerimizi yalanlayanları suda boğduk.” Yani nefis ve sıfatlarını, dünya denizinde ve şehvetlerinde boğduk. “Çünkü bunlar, görüşleri körelmiş bir kavim idiler.” Allah’ı görmek ve ona vâsıl olmaktan köreldiler. Bu; nefsin, âfâkın ve her ikisinin ehlinin halleridir. Eğer bunlar hakkın davetine kulak verseler ve irtikâb etmiş oldukları (küfür ve isyandan) kaçınırsalar, elbette kurtuluşa ererlerdi.²²

“Nihayet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh’a dedik ki: ‘Her cins canlıdan (erkekli dişili) birer çift, bir de kendileri hakkında daha önce hüküm verilmiş olanlar dışındaki ailen ile iman edenleri ona yükle.’ Ama, onunla beraber sadece pek az kimse iman etmişti. (Nûh), ‘Binin ona. Onun yüzüp gitmesi de durması da Allah’ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.’ dedi. Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nûh, ayrı bir yere çekilmiş olan oğluna, ‘Yavrucuğum, bizimle beraber sen de bin, inkârcılarla birlikte olma’ diye seslendi. O, ‘Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım.’ dedi. Nûh, ‘Bugün merhamet ettiklerinden başka, Allah’ın azabından korunabilecek hiç kimse yoktur.’ dedi. Derken aralarına dalga giriverdi de oğlu boğulanlardan oldu. ‘Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu.’ denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî’ye oturdu ve ‘Zalimler topluluğu, Allah’ın rahmetinden uzak olsun!’ denildi.” (Hûd 11/40-44) mealindeki Hz. Nûh’un, Allah’ın emriyle yaptığı gemi ve tufanın anlatıldığı ayetler de Rûhu’l-beyân’daki pek çok benzer örnekte olduğu gibi nefsin kötü sıfatlarından kurtulma ve bu suretle nefsi temizleme çerçevesi içerisinde işârî olarak yorumlanmıştır. “Nihayet emrimiz geldiği vakit,” Bu, kulun kendisiyle şeriat gemisine binmesi emir olduğu şeylerin hududunun belagatıdır. “Ve sular kaynamaya başladı.” Kalıbın ocaklarından şehvet suyu feveran etti demektir. “Dedik ki, yükle onun içine.” Şeriat gemisine bindir. “Her birisinden.” Nefsin sıfatlarından her bir sıfatı. “İkişer çift.” Her bir sıfatı ve onun eşitini bindir. Şehvet gibi, onun çifti iffettir. Hırs, onun çifti kanaattir. Cimrilik, onun çifti cömertliktir. Gazâb, onun çifti hilmidir. Kin, onun çifti selâmettir. Düşmanlık, onun çifti muhabbettir. Kibir, onun çifti

²² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, c. 3, s. 237.

tevazudur. Teennî, onun çifti aceledir.²³ “Ve ehlini,” Seninle beraber, senin ehlin olan ruhun sıfatlarını da bindir. “Ve aleyhinde hüküm verilmiş olanlardan başka...” Nefisten. “Ve iman eden kimseleri,” Seninle beraber kalp ve sırdan iman edenler demektir. “Ve beraberinde iman etmedi,” Çoğunlukla. “Ancak pek azı müstesna.” Kalbin sıfatlarından. Bunda, bu sıfatlardan her biri ve onların çiftlerinin, şeriat gemisinden uzak oldukları için, fitnelerin tufanında boğulduklarına işaret vardır. Ve bu (şeriat gemisine binmeyenlerin fitnelerin tufanında boğuldukları hakikati) felsefecilere ve ibâhiyye ehline bir reddiyedir. Zira onlar, nefsinin kötü ahlaklardan ıslah eden ve nefsinin o kötü ahlakın zıddı olan güzel ahlakla tedavi eden kişilerin şeriat gemisine binmesine ihtiyaçlarının olmadığına inanırlar. Ve onlar, ıslah ve ilacın (şeriatından değil de) kişinin tabiatından çıktığı zaman, kurtuluş için insana fayda vermeyeceğini bilmiyorlar. Çünkü tabiat; ıslah ve ilacın keyfiyetini, nefsi tezkiye etmenin miktarını ve tahliyesini bilmez. Her ne kadar tabiat; nefsin ıslahına ve fesadına vâkıf olup, işinin başlangıcında onu tedavi etmekte ise de, nefsin kendilerine muhtaç olduğu hastalıkları ve onların ilaçlarını bilen tabiplere muhtaçtır. O tabipler, peygamberler hazeratıdır. Bundan dolayı Allah Teâlâ hazretleri buyurdu: “O’dur ki ümmîler içinden kendilerine bir resûl gönderdi. Üzerlerine O’nun ayetlerini okuyor. Sıhhatten hastalığı, devadan da derdi öğretiler diye. Ve onları temize çıkarıp parlatıyor. Kendilerine kitap ve hikmet öğretiyor.” (Cum’a 62/2) Tabiat sıfatlarından temizlenmekle kişi, Rabbânî şeriatın ahlaklarıyla süslenmeye müstehak olur.²⁴

Şeriat gemisi elbette kendisine binen kişinin, nefsinin fitnelerinin ve dünya fitnelerinin tufanından kurtulması için imal edilmiştir. “Binin içine.” kavli-i şerifindeki binme emri, şeriatın sırlarından bir sırrın keşfine işaret ediyor ki o da şudur: Kim şeriat gemisine, kendi tabiatı gereği, babalarını taklit ederek veya üstadlarını takip ederek binerse; şeriat gemisine binmenin kendisi için hiçbir faydası olmaz. Münafıkların, Allah’ın emriyle değil de, tabiatlarıyla binmeleri gibi. Bu binme işi, kendilerine hiçbir fayda vermedi. Yine Şeytan’ın, Hz. Nûh’un gemisine binmesi gibi. Bu binme işi, şeytana hiçbir fayda vermedi. Kurtuluşa gelince o, şeriat gemisine emirle binen ve makamın edebini muhafaza edenebilir. Ve Allah Teâlâ buyurdu: “Onun gitmesi de durması da Allah’ın adıyladır.” Yani onun hareketi Allah’tandır ve durması da Allah’ta olur. “Ve elbette nihayet Rabb’ine gidilecek.” (Necm 53/42) ayetinde olduğu gibi. “Rabb’im şüphesiz çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” Yani ona binen kişiyi kurtarmakla gafurdur ve o şeriat gemisine emirle binene de merhametlidir. Yoksa tabiatıyla binene değil.²⁵

Bursevî’nin Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den aktardığı bu yorumda şeriat gemisine taklitle yahut hocalarını takip ederek binen kişilere şeriatın bir faydasının dokunmayacağı ifade edilmektedir. Bu yorumdan anlaşılan, kişinin taklit yahut takip ile

²³ Bu kısım Rûhu’l-beyân’da “التائي وزوجه العجلة” şeklinde geçmektedir. Ancak önceki zikredilen çiftlere bakıldığında önce nefsin kötü sıfatlarının, sonra ise bunun çiftinin zikredildiği görülmektedir. Burada bir baskı hatası yahut müellifin kaleme alırken yaptığı bir takdim tehir olduğu anlaşılmaktadır. İfadenin doğrusu, “العجلة وزوجه التائي” şeklinde olmalıdır.

²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, c. 4, s. 170-171.

²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, c. 4, s. 172.

değil, tamamen şahsî iradesi ile Allah'ın emrine tâbî olup bulunduğu makamın gereklerini muhafaza ederek şeriata girmesidir. Yani kişi şeriata kendi aklı ile değil ancak Allah'ın emri ile girdiği zaman bunun faydasını görebilir. Şeriattan hakikate geçmek ise tasavvuf ehline göre ancak bir müşid-i kâmil rehberliğinde mümkün olabilir.

“O (gemi) akıp gidiyordu.” Yani şeriat gemisi akıp gidiyor. “Onlarla birlikte.” Yani emirle kendisine binenlerle birlikte demektir. “Dalgalar içinde.” Fitne dalgalarının içinde. “Dağlar gibi.” Azamet ve büyüklüğünde. “Nûh bağırdı.” Ruh seslendi. “Oğluna.” Kendisiyle kalbin arasında doğan nefis Ken'ân'a. “Ve o, ayrı bir yere çekilmişti.” Allah'ın mağfireti ve onu talep etmekten çok uzak idi. “Ey oğlum! Gel bizimle beraber bin.” Şeriat gemisine. “Ve kâfirlerle birlikte olma.” Azgın, haktan ayrılmış şeytanlar ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olan melun iblislerle olma. “Dedi ki: Ben bir dağa sığınacağım.” Nefis Ken'ân, “Akıl dağına sığınacağım.” dedi. “Ve o beni sudan koruyacak.” O, beni fitne suyundan korur. “Bugün dedi, Allah'ın emrinden koruyacak (bir şey) yoktur.” Yani beşeriyet toprağında şehvet suları kaynadığı zaman ve dünya kalesine suyu indiği zaman ve onun fitneleri, kaza semasından indiği zaman, ondan ancak şeriat ile kurtulmak mümkündür ve ondan başka kurtuluş yoktur. İşte şu kavli-i şerif, buna işaret eder: “O'nun rahmet ettiği kimseler hariç.” Allah Teâlâ hazretleri, onu korumak için, şeriat gemisine binmeye muvaffak kılmakla rahmet eder. “Derken dalga aralarına giriverdi.” Akıl dağına sığınan ve sarılan nefis Ken'ân ile hayvânî ve nefsânî şehvetlerin dalgaları olan akıl arasına ve dünya süsünün fitneleri arasına giriverdi. “O da boğulanlardan oldu.” Yani şeriat gemisine binmeyen her nefis boğuldu. Ve helak edici olan fitne tufanlarından kurtulmak için akıl dağına sığınmak isteyen her nefis boğuldu. Felsefecilerin hali bu olduğu gibi.²⁶

Bursevî'nin aktardığı bu işaretler onun, sadece akıl ile hakikate ulaşılabilceği görüşünde olan felsefecilerin bu savını kabul etmediği ve onları asla doğruya ulaşamayan ve helâk olan kesimde oldukları görüşünde olduğunu göstermektedir.

“Denildi ki ey arz suyunu yut ve ey sema suyunu tut!” Yani ey beşeriyet arzı, şehvetinin suyunu tut ve kazâ seması, âfât sularını indirmekten kendini tut. “Ve su çekildi.” Fitne suyu çekildi. Şeriat nuruyla onun zulmeti azaldı ve sureti sükûnet buldu. “Ve iş bitirildi.” İmtihan için fitne tufanlarından mukadder olan şeyler bitirildi ve son buldu demektir. “Ve gemi, Cûdî üzerinde durdu.” Şeriat gemisi. Cûdî, temkin ve yerleşme makamıdır. Yani tufan günleri, âfât ve helâkın arz edildiği yerlerden renklendirme makamlarından oldu. Bu günler geçtikten sonra, iş temkin (yerleştirme) makamına döndü. Kurtuluş, sebat ve derecelere nail olmak ondadır. ““Defolun!” denilmişti.” Boğulma ve helâk olma ile. “O zalim kavme.” Oldukları yerde oturup şeriat gemisine binmeyerek kendi nefislerine zulmeden o kişilere defolun denildi.²⁷

Semûd ve Medyen halkının helâk edildiğini bildiren “Sanki orada hiç yaşamamışlardı. Biliniz ki Semûd kavmi Allah'ın rahmetinden uzaklaştığı gibi Medyen halkı da uzaklaştı.” (Hûd 11/95) ayetinin tefsirinde Bursevî, “Bu ayette şu işaretler

²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 4, s. 176-177.

²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 4, s. 182.

vardır.” dedikten sonra bu ayetin hem zâhir hem de bâtinî manasını birlikte sunmuştur. Şöyle ki küfür ve hevâ-ü heves ehli, dünyayı talep etmek ve onun şehvetlerinden istifade etmek uğruna, rûhânî fitrî istidatlarını bozmuşlar, Hakkı ve hidayeti kabul etmekten yüz çevirip büyüklenerek kibre kapılmışlardır. Onların haktan sapmaları ve bâtıla düşme şımarıklıkları, kendilerini suret ve mana yönünden helâk olmaya götürdü ki onların suret bakımından helâk olmaları zâhirdir. Manevi olarak helâk olmaları ise onların, Allah Teâlâ hazretlerinin civarından ve onunla beraber güzel ve temiz bir hayattan uzaklaşmaları sebebiyledir. Onlar, kendilerini Hakk'tan kesen esfel-i sâfilîne düşmüş ve böylece firkat (ayrılık) ateşinde yanmışlardır. Onlar diriltilmiyor ve ölmüyorlar. Onlar, hayatlarından menfaat görmediler, ölümler gibi oldular. Cebrail'in sayhasının onları helâk etmesi gibi Hz. Şuayb'ın nefesi de mü'minleri diriltti. Çünkü peygamberlerin ve evliyaullahın nefesleri, İsrail'in diriltmedeki üflemesi gibidir.²⁸

Hz. Yûsuf kıssası da Rûhu'l-beyân'da işârî yorumlara en çok konu olan kıssalardan birisidir. Bursevî bu kıssayı Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den nakille 'kıssaların en güzeli' olarak nitelemiştir. Çünkü bu kıssada, insanların halleriyle, insanın Allah Teâlâ hazretlerine dönmesi ve ona vâsıl olması arasında bir çok münasebet ve benzerlikler vardır. Bu şu sebeptir ki bu kıssa insanın; ruh, kalp, sır, nefis ve zâhirî havâssı hamse (5 duyu organı), bâtinî altı kuvvet ve bedenden oluştuğuna işaret etmektedir. İnsanın dünya ile müptela olması ve diğer dertleri, insanı en yüce mertebeye ulaştırmak içindir. Hz. Yûsuf kalbe işaretir, Hz. Ya'kûb ruha işaretir. Râhil nefse işaretir. Hz. Yûsuf'un kardeşleri kuvvette hislere (beş duyu organına) işaretir.²⁹

On bir yıldızın Hz. Yûsuf'a secde ettiğine dair rüyanın haber verildiği “Hani Yûsuf, babasına ‘Babacığım! Gerçekten ben (rüyada) on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana boyun eğiyorlardı.’ demişti.” (Yûsuf 12/4) ayetinin bâtinî manasını Bursevî şöyle açıklamıştır: Bu ayette şu işaretler vardır: 11 yıldız ile zâhirî 5 duyu organına, yani işitmek, görmek, koklamak, tatmak, dokunmaya ve bâtinî 6 kuvvete, yani müfekkire, müzekkire, hafıza, mahayyele, vâhime ve müşterek olarak hisse işaret edilmektedir. Zira bu beş duyu ve altı kuvvetten her biri, aydınlatıcı birer yıldızdır. Ve onlarla, kendisine münasip olan mana öğrenilir. Bunlardan kalp, Hz. Yûsuf'un kardeşleridir. Çünkü bunlar, ruh Ya'kûb ile nefis Râhil'in evliliğinden doğdular. Ve hepsi de bir babanın oğullarıdır. Ayrıca bu ayette güneş ile ruha, ay ile de nefse işaret vardır. İnsanın kemâliyet makamı, kalbin sultan olmasıdır. Ruh, nefis, beş zâhirî his ve altı bâtinî kuvvetin ona secde etmeleridir. Meleklerin Hz. Âdem'e secde etmeleri gibi. Yani boyun eğme ve onun emrine itaat eder ve onun elinin altında kahredilmiş olur. İşte bu hal, Nasr Sûresi'nde işaret edilen mutlak fetihtir. Makam sahibi vâris için, onun hakikati kendisine tahakkuk ettikten sonra çoğunlukla dünyada bekâ yoktur. Cidden bunu anla!³⁰

Kardeşlerinin Hz. Yûsuf'u öldürme planlarının anlatıldığı “Yûsuf'u öldürün veya onu bir yere atın ki babanız sadece size yönelsin. Ondaki sonra (tövbe edip) salih

²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 4, s. 237.

²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 4, s.274.

³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 4, s. 277-278.

kimseler olursunuz.’ * Onlardan bir sözcü, ‘Yûsuf’u öldürmeyin, onu bir kuyunun dibine bırakın ki geçen kervanlardan biri onu bulup alsın. Eğer yaparsanız böyle yapın.’ dedi.” (Yûsuf 12/9-10) ayetine dair işaretlere ise Rûhu’l-beyân’da şöyle değinilmiştir: Bu ayet-i kerîmede şu işaretler vardır: Hisler (5 duyu organı) ve kuvvetler (6 manevi güçler, nefsin) hevâ-ü heves bıçağıyla kalb Yûsuf’u kesip öldürmeye çalıştılar. Çünkü kalbin ölümü, nefsin hevâ-ü hevesinin hayatıdır. Zira hevâ (nefsin istek ve arzuları gerçekten) kalp için öldürücü bir zehirdir. Veya onu beşeriyet arzına bırakmak için çalıştı. Çünkü kalbin ölümünden sonra ruh, şehvetlerini, isteklerini ve muradını tahsil etsin diye (bütün yönleriyle) hislere (5 duyu organına) ve kuvvetlere (6 manevi güce) yönelecektir. Ve onlar da, kalbin ölümünden sonra hayvanî ve nefsanî nimetler (elde etmek) için uysal kavimler olacaklardı.³¹

Hız. Yûsuf’un yıllarca hapiste kalmasının anlatıldığı Yûsuf suresi 42. ayette ise Bursevî, Kalb olan Yûsuf’un beşeriyet hapisanesinde mahpus olduğuna işaret bulunduğunu söylemektedir. Kalp olan Yûsuf, hapisane arkadaşı olan nefse “Beni ruhun yanında an!” demesi ise kalbin, işin başında mahpus olduğuna işarettir. Kalp nefse, kendisini şeriat bakımından güzel muameleleriyle, ruhun yanında anmasını ilham eder. Belki bu sebeple ruh onu kuvvetlendirir ve takvâ sahibi kılar. Ve beş duyu organından doğan, gaflet uykusundan uyanır. Rabbânî lütuflardan istimdâd isteyerek, rûhânî muamelelerle, beşeri sıfatların gizliliklerinde kalbi kurtarmak için çalışır. Şeytan ise vesveseleriyle kalbin ilhamlarının eserini nefiste silmeye çalışır ki, nefis bu muamelelerle ruha kalbi hatırlatmayı unutsun diye. Bu ayette bir başka mana daha olduğunu söyleyen Bursevî, Şeytan’ın kalbe, Rabb’ini zikretmesini unutturduğunu, hatta ruhun yanında kendisini anması için kalbin nefisten yardım dilediğini söylemektedir. Eğer (kalp nefisten değil de) Allah Teâlâ hazretlerinden yardım dilemiş olsaydı hemen kurtulurdu.³²

Rûhu’l-beyân’da Ashâb-ı Kehf kıssası, diğer pek çok ayetin işârî yorumlarında olduğu gibi kişinin nefsinin kötü hasletlerden temizlemesi ve Allah’a yönelmesi ekseninde yorumlanmıştır. Örneğin “(İçlerinden biri şöyle dedi:) Mademki onlardan ve onların Allah’tan başka tapmakta oldukları şeylerden yüz çevirip ayrıldınız, o halde mağaraya çekilin ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve içinde bulunduğunuz durumda yararlanacağınız şeyler hazırlasın.” (Kehf 18/16) ayetinde sadık olan tövbekâr ve hak üzere olan tâlibin, delâlet üzere olan kavimden ayrılan, kötü sohbet ehlini terk eden, kötü kardeşlerinden kesilen, kötü arkadaşlarından ayrılan, sadece Allah’a ibadet etme hususunda sebat eden, Allah’tan başka her şeyden yüz çeviren, sadece Allah’tan yardım dileyen, Allah’a tevekkül eden ve Allah’tan başka şeylerden Allah’a firar eden kimse olduğu söylenmiştir. Bu özellikleri taşıyan müridin halvet mağarasında uzlete çekildiğinde vuslata ermiş ve mürşid-i kâmil olan şeyhinin eteğine sarılması gerekir. Vuslata ermiş olan bu mürşid-i kâmil, terbiyesi altında olan tâlipleri de vuslata erdirir, onların hidayetini artırır ve kalplerinin üzerine velayet nuruyla rabita verir. İşte bu

³¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, c. 4, s. 286.

³² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, c. 4, s. 342.

durum, Ashâb-ı Kehf'in durumuna benzetilmiştir.³³ Zira Ashâb-ı Kehf kıssası bir örnektir. Onların hali, yedi 'büdelâ'nın³⁴ hallerinden bedeldir. Her birinin bir iklimi temsil ettiği âlem-i vücûddaki yedi iklimin varlığı onlarla kaimdir. Kehf (mağara) ise onların halvethaneleri ve yalnızlığa çekildikleri evleridir. Kelb (köpek) ise onların hayvânî nefisleridir. Ayrıca bu kıssa, ruh, kalp, fitrî akıl / akl-ı meâş, kudî kuvvet, sır, hafî ve ahfânın beden mağarasına taalluk etmesine işarettir. (Kehf ashabının yaşadığı beldenin emiri olan) Dakyânus ise nefis-i emmâredir.³⁵

Hz. Musa ve Hızır kıssasında geçen "Hani Mûsâ, beraberindeki gence şöyle demişti: 'İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim.'" (Kehf 18/60) ayeti ise Bursevî'ye göre zâhir ve bâtın ilimlerine işaret etmektedir. Bu ayet, sahip oldukları ilim nedeniyle Hz. Musa ve Hızır'ın birer deniz olduğunu ifade eder. Bu iki deniz, zâhir ve bâtın denizleridir. Hz. Musa'ya galip olan zâhir denizi yani şeriattır. Hızır'a galip olan ise bâtın denizi yani hakikattir. Zira peygamberler, cemâl ve celâlin kendi işlerinde galip olması hususunda birbirlerinden farklıdır. Bu ikisinin (zâhir-bâtın, şeriat-hakikat) birleşmesi belirli bir yerde değil, onların ikisinin ittifak ettikleri ve kendisinde bir arada oldukları mekanda olur.³⁶

"Böylece biz, anasının gözü aydın olsun ve üzülmesin, Allah'ın va'dinin hak olduğunu bilsin diye onu anasına geri döndürdük. Fakat onların pek çoğu bunu bilmezler." (Kasas 28/13) mealindeki Kasas suresi 13. ayetin tefsirinde ise Hz. Musa'nın annesinin yitiği olduğu ve annesinin Allah'a karşı olan itimadına karşılık olarak Allah'ın Hz. Musa'yı tekrar kendisine verdiği belirtilmiştir. Aynı şekilde kalp de, seyr-u sülûkte bulunan sâlikin yitiğidir. Durum böyle olunca (sâlik tarafından) kalbin talep edilmesi ve izinin takip edilmesi gerekir. Çünkü kalp, Allah'ın şerefli kıldığı ve vaad ettiği bir şeydir ki bu da yeryüzünde Allah'ın halifesi olan çocuktur. Her kim onu tanıyıp bilir, onun ayrılığını ve acısını güzel yaparsa, geçici ve değersiz olan dünya malını Allah yolunda vermek onun için kolay olur.³⁷

Hz. Musa ve Firavun kıssasıyla ilgili olarak Rûhu'l-beyân'da yine nefis tezkiyesine işaret edecek şekilde Hz. Musa'nın Firavun'un elinden kurtulması, ruh makamına ulaştığı zaman kalbin, nefsin afetlerinden ve zulmünden kurtulmasına³⁸; Firavun'dan kurtulduktan sonra Hz. Şuayb'a sığınması ise Hakk'ı talep eden kimsenin nefis-i emmâre makamından kalp âlemine yolculuk etmesine benzetilerek yorumlanmıştır.³⁹

"Tuttular da Süleyman mülküne dair şeytanların uydurup izledikleri şeyin ardına düştüler. Halbuki Süleyman inkâr edip kâfir olmadı, lakin o şeytanlar kâfirlik ettiler. İnsanlara sihir öğretiyorlar ve Bâbil'de Hârût ve Mârût'a, bu iki meleğe indirilen şeyleri

³³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 5, s. 267.

³⁴ Bedelin çoğulu olan büdelâ, tasavvufta bir anda çok uzak mesafelere gidebilen, bu sırada da yerlerine, kendilerinin her yönden aynısı olan canlı bir beden bırakan yedi velî kişiyi ifade eder. bkz. Uludağ, s. 80, 387.

³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 5, s. 278.

³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 5, s. 313-314.

³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 6, s. 497.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 6, s. 507.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 6, s. 510.

öğretiyorlardı. Halbuki o ikisi 'Biz ancak ve ancak sizi denemek için gönderildik, sakın sihir yapıp da kâfir olmayın!' demeden kimseye bir şey öğretmezlerdi. İşte bunlardan karı ile kocanın arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Fakat Allah'ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verebilecek değillerdi. Kendi kendilerine zarar verecek ve bir fayda sağlamayacak bir şey öğreniyorlardı. Yemin olsun ki, onu her kim satın alırsa, onu alanın ahirette bir nasibi olmayacağını da çok iyi biliyorlardı. Hakkıyla bilselerdi, uğruna canlarını sattıkları şey ne çirkin bir şeydi.” (Bakara 2/102) ayetinde anlatılan Hârût ve Mârût kıssası hakkında zikredilen “Bu iki melek şarap içtiler, kan döktüler, zina ettiler, adam öldürdüler, puta secde ettiler” ve bu minvaldeki rivayetlerin mesnedi olmayan Yahudi kaynaklı haberler olduğunu dile getiren Bursevî, bunların hepsinin akli ve nakli delillere muhalif olup İslam'a zıt şeyler olduğunu söylemektedir. Ona göre belki bunlar, misal ve remiz yoluyla söylenmiş şeylerdir ki, onlar ile akıl sahibi ve şüpheden uzak kimseleri irşad etmek ve onları teşvik etmek içindir. Zira iki melekten murat, nazarî ve amelî akıldır. Zühre ismi verilen kadın ise temiz olan nefis-i nâtkadır. Onun yaratılışı ve her ikisinin ona taarruz etmeleri, aslında onu ahiret hayatına hazırlamak içindir. Kadının onların ikisini günaha sevk etmesi ise, o kadının her ikisini teşvik etmesidir. Onları, tabii mizac hükmüyle onların cevherlerinde bulunan kirli süfliyata düşürmektir. Onun, onlardan öğrendiği şey ile göğe yükselmesi ise insafı davranması, nasihat ve temizliğinden dolayı onun yüceler yücesine yükselmesi ve orada kutsilere karışmasıdır.⁴⁰

Allah'tan başka dost edinenlerin, örümceğin durumuna benzetildiği “Allah'tan başka dost edinenlerin durumu, kendine yuva yapan örümceğin durumu gibidir. Halbuki, evlerin en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi.” ('Ankebût 29/41) ayetinin tefsirinde Bursevî bu ayetin, bir durumun başka bir duruma benzetilmesi kabilinden olduğunu söylemektedir. Zira putları kendisine dost edinen, onlara tapan, güvenip dayanan, onlardan fayda ve şefaahat bekleyen kimsenin hali, kendisi için bir ev edinmiş olan örümceğin hali gibidir. Hatta bu kimselerin durumu, örümceğin durumundan daha zayıftır. Çünkü bu evde örümcek için bir hakikat ve faydalanma olduğu halde, Allah'tan başkasını dost edinen kimse için hiçbir menfaat bulunmamaktadır. Nasıl ki örümceğin evi kendisinden ne sıcaklığı, ne soğuluğu, ne yağmuru ne de herhangi bir zararı engelleyemezse aynı şekilde putlar da kendilerine tapanlar için ne bir faydaya ne bir zarara ne bir hayra ne de şerre güç yetirebilirler. Allah Teâlâ'yı dost edinen, ona kulluk eden ve güvenen kimseler müminlerdir. Onların meseli ise, taştan ve kireçten bir ev yapan kimseye benzer. O evin etrafında, içerisindekileri kötülüklerden koruyacak duvarlar ve oradan soğuk ve sıcaklığı engelleyen bir çatı vardır.⁴¹

⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 1, s. 243.

⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, c. 6, s. 599.

Değerlendirme ve Sonuç

Örneklere kullanımını açıkça gördüğümüz i'tibâr / analoji yöntemini Gazzâlî (ö. 505/1111), zâhirî mananın kabul edilmesi ile beraber, zâhirin zikredilerek bâtına tembihte bulunulması olarak ifade etmiş, lafızların zâhirini bâtına mal etmekle, 'Bâtına işaret ediyor.' demenin arasında çok büyük bir fark olduğuna ve bu incelikle mutasavvıfların zikrettiği işârî manaların Bâtınıyye'den ayrıldığına dikkat çekmiştir. Bunun ancak, kâmil âlimlerin kullandığı 'i'tibâr' yöntemi olduğunu söyleyen Gazzâlî, i'tibârın manasını, zikredilen şeyin ötesine geçmek, sadece zikredilenle yetinmemek olarak ortaya koymuştur. Akıllı bir kimsenin, başkasının başına gelen bir musibetin, kendi başına da gelebileceğini dikkate alarak ondan ibret alması gibi, dünya ve dünya halleri de bir başka şeyden kişinin kendisine, kendisinden de kendi aslına doğru müspet bir geçişe konu olmaktadır.⁴² Yani Gazzâlî burada, zâhiri kabul etmekle birlikte kişinin, Kur'ân ayetlerinde zikredilenlerden hareketle zikredilmeyen hususlara dair bazı sonuçlar çıkarması ve bunlardan ibret alması gerektiği görüşündedir. Ancak görüldüğü gibi o, bu i'tibâr faaliyetinin çevreyi gözlemlene ve onlardan ibret alma şeklinde zihnî ve aklî bir süreç sonucunda oluşacağına dikkat çekmiş ve bu işi ilimde derinleşmiş olan âlimlere has kılmıştır. Kendilerine açılan bâtinî manaları keşf yolu ile elde ettiklerini söyleyen sûfîlerin de işârî yorumlarında kullandıkları bu tür analogik bir yorum faaliyeti sonucu ulaşılan manaların, Gazzâlî'nin ifadelerinden de anlaşılabilirliği gibi zihinsel bir çaba ile de gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Dolayısıyla Kur'ân ayetlerinin te'viline bu yolla ulaşmak için sûfî olmaya gerek yoktur. Belli bir yetkinliğe ve Kur'ân kültürüne sahip her kimsenin, analoji yöntemiyle Kur'ân ayetlerine dair birtakım manalar ortaya koyması mümkündür. Bu yöntemin uygulanması suretiyle tefsir yapmanın, aslında aklî / rasyonel bir faaliyetle de tefsir yapılabilmesine imkân verdiğinin ve bu yöntemin sadece sûfîlere has bir yöntem olmadığına en açık delili de kendileri sûfî olmayan İsmâilîler ve İbn Sînâ gibi filozofların aynı yöntemi kullanarak Kur'ân'ı tefsir etmiş olmalarıdır.⁴³ Bu noktada İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) şu tespitini zikretmek de uygun olacaktır: "Lafzın delâletiyle değil de kıyas ve i'tibar yoluyla (sûfîlerin) bir mana çıkarmaları, kıyas kabilindedir. Fakîhlerin kıyas dediklerine sûfîler 'işaret' demişlerdir. Bu da tıpkı kıyas gibi sahih de olabilir, bâtil da."⁴⁴ Her ne kadar İbn Teymiyye bu tür yorumları fakîhlerin yaptığı kıyas kabilinden kabul etse de, Kur'ân'ı hiçbir sağlam zemin ve objektif bir kritere dayanmayan, sadece iki şey arasında benzerlik kurmak suretiyle subjektifliğin en son sınırına kadar kullanılabileceği bir alanda tefsir etmenin sakıncalı bir yöntem olduğunu düşünmekteyiz. Şu nedenle ki benzetme, insanlar arasında ortak algı oluşturacak şekilde yapılabileceği gibi sadece benzetmeyi yapan kişinin algısını kapsayacak şekilde bireysel olarak da yapılabilir. Bu şekilde yapılacak tefsirler ortaya,

⁴² Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut t.y., c. 1, s. 49.

⁴³ Ay, Mahmut, "İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2012, sayı: 26, s. 102-103.

⁴⁴ İbn Teymiyye, Ebu'l Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, Matbâatu vezâreti'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye, Medine 2004, c. 13, s. 241-242.

birbirleriyle taban tabana zıt görüşlerin havada uçtuğu bir yorum keşmekeşi çıkaracaktır ki bu durum da, iyi yahut kötü niyetli olması fark etmeksizin Kur'ân'ın lafzen olmasa bile manen tahrif edilmesine kapı açacaktır. Bu nedenle sahibi sûfi olsun ya da olmasın analogi / i'tibâr metodu ile tefsir yapmaktan, temele objektif ve ölçülebilir kriterler konulmadığı müddetçe kaçınmak gereklidir.

Sûfilerin bâtinî manaya ulaşmak için bir vasıta olarak kullandıkları bu analogi yönteminin olası olumsuz bir yönü de, benzetme gerçekleşirken sûfinin zihninde kurulan ilişkilerin çokluğundan dolayı son derece karmaşık bir yapı arz etmesidir. Şöyle ki işârî tefsirlerde maddî dünyaya ait herhangi bir varlık manevî âlemde her zaman aynı karşılığa tekâbül etmemektedir. Örneğin mutasavvıfların yorumlarında yeryüzünün; nefis, ubûdiyyet, beşeriyet, azamet, hikmet, vücud, şeriat ve hisler olarak, güneşin ise marifet, müşahede ve nefis olarak çok farklı ve birbirinden bağımsız olan bâtinî manalara karşılık geldiğini görebilmemiz mümkündür. Bu durum işârî tefsirin kendine has öznel tabiatı ve sûfinin subjektif bir şekilde kurduğu benzerliğin karakteriyle alakalıdır. Misalen güneş, aydınlatıcı vasfı ile insanın iç dünyasını aydınlatması ve bu manevî aydınlık sayesinde varlığın hakikatinin daha açık ve net bir şekilde görülmesine imkân vermesi hasebiyle marifet ve müşahedeyi sembolize edebileceği gibi, yakıcılık ve kurutuculuk vasfı itibarıyla de insanın iç dünyasında yeşeren manevî duyguları kurutup yakan nefsi de sembolize edebilir.⁴⁵ Bu durum yani zâhirdeki bir varlık yahut unsurun manevî boyutta neye karşılık geleceği, analogiyi yapan sûfinin, benzeyen ve benzetilen arasında kurduğu ilişkiyi hangi açıdan ele alacağına dair yaptığı tercihle belirlenecektir. İşte analogik yöntemin, kendisini kullanana sunduğu bu çok yönlülük, yapılan yorumların bir bütünlük arz etmemesi, kişiden kişiye farklılık göstermesi sonucunu getirecek ve kötü niyetli kişilerin elinde nasların manalarını tahrif edebilecek bir silaha dönüşme ihtimali taşıyacaktır.

İşârî tefsir, Kur'ân metninin lafzından ötede ama ona muhâlif olmayan bir mananın bulunduğu, bu manaya ise ancak kendisini Allah'tan gayrı şeylerden uzak tutan, yalnızca Allah'a yönelerek Allah'ın lütfuna erişmiş tasavvuf erbabı kimselerin vâkıf olabileceği temelinde şekillenmiştir. Mutasavvıflara göre Kur'ân'ın lafızları, zâhir ehline has olan zâhirî manayı ifade eder. Tasavvuf ehlinin kalbine doğan ve keşf, ilham ve işaret kavramlarıyla ifade edilen vasıtalarla hâsıl olan manalar ise, ayetlerin bâtinî boyutunu oluşturmaktadırlar. Mutasavvıflar bu bâtinî manaya, zâhirî mananın gereğini yerine getirerek ve zâhirî mana üzerine yoğun bir şekilde tefekkür ederek ulaşırlar. Bu tefekkür esnasında kalplerine keşf ve ilham yolu ile gelen bilgilerin kelâma dökülmüş haline bakıldığında mutasavvıflarda hâsıl olmuş olan bu işârî bilginin, ayetin zâhirine olan benzerlikle oluşmuş olduğu, yukarıda verilmiş olan örneklerde açıkça görülmektedir.

Kur'ân'ı anlama hususunda insanların mükellef olduğu kısım, evveleminde ayetlerin lafzı ve bu lafızlardan anlaşılan birincil manalardır. Allah tarafından kalplere atılan ilham ve işaretlere mazhar olmak herkes için mümkün olabilecek bir durum

⁴⁵ Ay, "İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi", s. 89.

değildir. Diğer yandan kendilerine keşf ve ilham kapıları açılan kimselerin yapmış olduğu işârî yorumlar herhangi bir bağlayıcılık da arz etmemektedirler. Bu durumda kanaatimizce yapılması gereken, öncelikle Kur'ân'ın zâhirî manasının gereklerini yerine getirmek, Allah kelâmının çok boyutluluğunu da göz önünde bulundurarak işârî manaların varlığını kabul etmek, i'tibar / analoji yoluyla verilen bu manaları alırken onları Kur'ân, sahîh sünnet ve İslam'ın genel prensiplerine arz etmek, ancak bu manaları kesin olarak Allah kelâmı olarak addetmeyip, Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlayan yardımcı öğeler olarak kabul etmektir.

Kaynakça

'Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*. tahk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî. 2 cilt. el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2000.

Ay, Mahmut. "İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi". İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2012, sayı: 26, 59-110.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Şu'abü'l-îmân*. tahk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl, 7 cilt. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1990.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*. tahk. Ahmed 'Ubeyd 'Inâye, 10 cilt. Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 2001.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-arabiyye*. tahk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 cilt. Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987.

Cevzici, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. 8 cilt. Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 cilt. Dâru'l-ma'rife, Beyrut t.y..

el-Hindî, Alâüddîn Alî b. Müttakî b. Hüsâmüddîn. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. tahk. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ. Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1981.

İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saadât Mecduddîn Mübarek b. Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*. tahk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el-Mektebetü'l-İlmîyye, Beyrut 1979.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünen*. Mektebetü'l-ma'ârif, Riyad t.y..

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem el-İfrikî. *Lisânü'l-arab*. 15 cilt. Dâru sâdir, Beyrut t.y..

İbn Teymiyye, Ebu'l Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Mathbâatu vezâreti'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye, Medine 2004.

İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgîb. *el-Müfredat fî garîbi'l-Kur'ân*. tahk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dâru'l-kalem, Dimeşk 2002.

el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali. el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a. tahk. Muhammed Lutfî es-Sabbağ, Dâru'l-emâne, Beyrut 1971.

Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1996.

Kılıç, Sadık. "Dinî, Ahlâkî ve Tarihî Bir Bilinç Oluşturmada Zengin Bir Alan: Kur'an Kıssaları". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, İstanbul 2007, sayı: 2, 116-120.

Kudâ'î, Ebu Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer. *Müsnedü's-Şihâb*. tahk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî. Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986.

Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rıza. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm - Tefsîru'l-Menâr*. 12 cilt. el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 1990.

es-Serrâc, Ebu'n-Nasr Abdullah b. Alî et-Tûsî. *Kitâbu'l-lüm'a fi't-tasavvuf*. yay. haz. Reynold Alleyne Nicholson. E. J. Brill, Leiden 1914.

Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2002. c. 25: 498-501.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî Taberânî. *el-Mu'cemu'l-kebîr*, tahk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefî, 25 cilt. Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1994.

Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre es-Sülemî. *Câmi'u's-sahîh : Sünenü't-Tirmizî*. tahk. Ahmed Muhammed Şâkir. Şirketü ve mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdüh, Kahire 1978.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Ulutürk, Veli. *Kur'an'da Temsilî Anlatım*. İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Watt, Montgomery. *Modern Dünyada İslâm Vahyi*. çev. Mehmet S. Aydın. Hülbe Yayınları, Ankara 1982.